

על "הערמות" כמדיניות הלכתית

המלה "הערמה" מהדהדת באוזנינו בצליל שלילי. היא נושאת בחובה קונוטציה של אי-מהוגנות, של "חטא לבן" (על משקל שקר לבן). שבעתיים צורם צלילה של ההערמה כאשר זו מתקשרת להליכותיה של תורה. שבעים ושבעה תחרוק כאשר רבנים ותלמידי חכמים הם ממציאיה ומציעיה. מיד הכל מפטירין כלפיהם: "שוב הרבנים עם השעונים המוברחים בתיק הטלית", ובלבם חושבים: "שכחו את המושג נבל ברשות התורה".

כעומד בראש מכון "צומת", המזוהה במידה רבה עם פטנטים הלכטכניים בנושאי חשמל ושבט, טכנולוגיה והלכה, אני מתלבט לא מעט בנקודה זו, ונדרש לעתים רבות להביע עמדה בסוגיה. הערות כלפי שיטת ההערמה עולות לא אחת בהרצאות ובסדנאות של מבוגרים ונוער מקרב שלומי אמוני ישראל, ובתוכם תלמידי חכמים וברי-אוריין. מניסיוני, אין הרצאה על דרכו של מכון "צומת" ופותרותיו, ואין הדגמת מכשור אלקטרוני להפעלת עקיפין חשמלית בשבת, אשר אינם מלווים בהרמת גבה: "תחמונים", "מסדרים את הקדוש ברוך הוא", ובלשונונו כאן: "הערמה". האמנם?

להלן נעלה אפוא נקודות במשנת ההערמה מן הפן ההלכתי, מצד המדיניות התורנית, ומן ההיבט החינוכי.

א. הערמת שמיטה

אין לך שעה יפה לפרוס יריעה זו מאשר בפרוס שנת השבע, אשר בה חוזר וניעור, במחזוריות קבועה, פולמוס היתר המכירה, המותקף בין השאר גם כהערמה אחת גדולה. אגב, דומה כי אחד מחידושי שנת השמיטה תשס"א הוא שהיבט זה מודגש ומועלה למרכז הזירה ההתקפית. מי שעקב אחר טיעוני השוללים השתא, מבית מדרשו של הרב שלום אלישיב שליט"א ודברו הראשי הרב יוסף אפרתי, שמע לגלוג רבתי כלפי היעדר "סמיכות דעת". "הכל צחוק" ו"איש לא מתכוון למכור" הפכו לטיעונים המרכזיים בהתנגדות להיתר המכירה. גם הספר שהוצאנו במכון "צומת", שמיטה ממלכתית במדינת ישראל, פרי עטו של

הרב זאב וייטמן, פותח בפרק על הערמות, ובאבחנה בין היתר המכירה בשמיטה לבין מכירות הלכתיות אחרות (אשר לדעתי אינה עולה יפה).

פולמוס השמיטה ניטש מזה מאה שנה ויותר. הללו מחייבים והללו שוללים, וטעות היא לחשוב כי אלמנט ההערמה שימש סלע מחלוקת של ממש. כך סיכם הרב שלמה זלמן אוירבך זצ"ל בהקדמה לספרו **מעדני ארץ** (העוסק בענייני שמיטה והיתר המכירה), בסוקרו את המחלוקת הרבתי בנדון: "הספקות אשר [בהם] באו כמעט כולם לעמק השווה שלוש המה: א) אין השביעית נוהגת בזמן הזה אלא מדרבנן ... ב) יש קניין לנכרי להפקיע מידי שביעית ... ג) אף שאין המכירה נראית אלא כהערמה בלבד אין לחוש לכך, אחרי שמעשים בכל יום שנוהגים להערים גם באיסורי תורה". ועוד הביא שם: "וכתב הגר"ה ז"ל במכתבו להאדר"ת ז"ל להשיב על טענת הגאון משאוויל ז"ל שהמכירה היא הערמה גלויה, וזו לשונו: ומה שכתב כי היא דבר זר מאוד והערמה דמוכה דחוכא וטלולא וחילול השם, הנה כבר עשינו בפני הגאון הרי"ל דיסקין זצ"ל, וכבר דברנו עמו הרבה בעניין הזה יותר מכל הדברים, ולא שמעתי ממנו שיש לחוש לזה".

יצוין כי גם החזון-איש, שנלחם בהיתר המכירה, לא העלה את נקודת ההערמה כמרכיב משמעותי.¹ אדרבה, ניתן לומר כי גם התחליף שטופח על ידי החזון-איש, אוצר בית דין, רווי לכאורה בהערמות בהסדרי הסחר בפרות שביעית (קנייה בהבלעה הקרויה חלוקה)² ובעבודת

1 כידוע, עיקר התנגדות החזון-איש להיתר המכירה קשור בשאלת "לא תחנם" ו"אין שליח לדבר עברה", וכן לשאלה האם יש קניין לנכרי להפקיע ממצוות התלויות בארץ. בכל אריכות דבריו בסוגיה זו הוא איננו מעלה, למיטב ידיעתי, את עניין ההערמה, פרט לאזכור במכתב המופיע ב**חזון-איש**, שביעית, בהוספה לסימן כ"ז, אות ז': "הנלקטים בשביעית פטורים מן המעשר אף אם נמכרו; א. מפני שנמכרו על ידי שליח ואין שליח לדבר עברה. ב. מפני שלא נמסר להם בטאבו, ואם היה הערבי תובע לקיים המקח היו אומרים לו, כך דינכם דבלא רשימת הטאבו לא קנה. ג. מפני שבלב כל אדם שאינו קניין באמת. ובמכירת חמץ אמרינן כדי שלא יעבור בבל ימצא גמר ומקנה, אבל הכא, בשביל הפקעת מצוות שביעית לא ימכרו כל הארץ לנכרי. אדרבה, נוח לנו לשמור את השביעית מלמכור כל הארץ לנכרי". המעין בדבריו ישים לב כי לא ההערמה הפרטית, של פלוני המוכר, מוקשית בעיניו, אלא ההיבט הכללי של מכירת כל הארץ, ולכן "נוח לנו לשמור את השביעית וגו'". עוד יש להעיר כי ב**חזון-איש**, חושן משפט, ליקוטים סימן ט"ז, אות ח', הוא דן בעניין הטאבו ודעתו שם אחרת: "מכר ישראל שדה לנכרי בשטר וכסף ולא כתב לו בטאבו, נראה דחשיבא כשדה של נכרי לעניין מעשרות ... והלכך מהני מכירת מקומות החמץ אף שלא כתב בטאבו, ואפשר שצריך לפרש שיהיה לנכרי הזכות של דיני ישראל". וע' שם שעיקר טעמו כי הממשלה איננה מקפדת ואיננה מכריחה שכל פעולה תיעשה בטאבו, אם הצדדים מסכימים. אך ע' עוד ב**חזון-איש**, בבא קמא, סימן י', אות ט', שכתב להחמיר ש"אם בדיניהם אינם קונים בלי טאבו, אינו קונה מישראל בלא טאבו".

2 הצרכן כביכול איננו קונה את הפרות, שהרי סחורה אסורה בפרות שביעית, אלא רק את האריזה; משלם בעבורה מחיר גבוה, ובו מובלע מחיר הפרות.

המטעים (החקלאי עובד כשליח בית הדין, והתמורה פרופורציונית לכמות התוצרת).³

ב. הערמה בין אדם לחברו ובין אזרח למדינתו

בראש דבריי ברצוני להדגיש: אם יש מקום ללמד זכות על הערמות – היינו אך ורק במישור שבין אדם למקום, בחינת "הפה שאסר הוא הפה שהתיר". אין כל מקום להערמות בין אדם לחברו, ושם כל הערמה גובלת במושג "נבל ברשות התורה".⁴ מי שימצא דרך להזיק את חברו, בין בגופו ובין בממונו, בדרך שיפטר בבית דין, הריהו מתחייב בדיני שמים, והוא קרוי רשע.⁵

אכן, שתי הערמות ידועות מצינו לכאורה בין אדם לחברו, והן עומדות כנגד דברינו: **פרוזבול והיתר עסקה**. לעצם הקושיה נראה לומר ששמיטת כספים ואיסור ריבית הם יותר איסורים שבין אדם למקום מאשר בין אדם לחברו, למרות שעניינם ביחסי ממון שבין לווה ומלווה.⁶

3 בית הדין מורשה לטפל בשדות ובמטעים בעבור כלל הצרכנים, לאגור את כל היבול ל"אוצר", ולחלקו לאוכלוסייה. לשם כך בית הדין שוכר פועלים ומשלם להם שכר עבודתם לפי ימי עבודה, שימוש בכלים חקלאיים וכד'. בפועל, החקלאי עצמו, בעל השדה, הוא שליח בית הדין, והוא ממשיך לעבד את שדותיו ואת מטעיו. מכיוון שהחקלאי אינו מעוניין בדרך כלל לעבוד במחיר יומי שכסיר, במקרים רבים התשלום אינו יומי ואף לא קבלני, אלא פרופורציוני ליבול. הוי אומר, התשלום כמעט זהה לקניית התוצרת, לפי מחירי השוק בעת לקיטת הפרות. דחוק לראות בשיטת תשלום זו משהו מעין שכירת פועלים.

4 מקור הביטוי "נבל ברשות התורה" ברמב"ן על התורה, בתחילת פרשת קדושים. שם מכוונים הדברים כלפי השטוף בתאוות ובבולמוס עריות וזולל וסובא, גם בהיתר, ולא מוזכרות כלל דוגמאות של פגיעה בזולת "בין אדם לחברו". בדורות האחרונים משמש ביטוי זה בעיקר בקשר להתנהגות שבינו לבינה וביחסי המשפחה, ולא בענייני ממון. מכל מקום, פשוט שיש מקום להשתמש בביטוי מושאל זה בכל ענייני המוסר; וכל פגיעה בזולת – ולו עקיפה והערמתית – איננה מוסרית בעליל. גם בהיעדר סעיף מתאים – לפנינו "נבלה כשרה".

5 **סנהדרין**, נ"ח, ע"ב: "המגביה ידו על חברו, אף על פי שלא הכהו, נקרא רשע"; **פסיקתא רבתי**, פרשה ד': "אף מי שהוא מעיז פניו נקרא רשע"; **קידושין**, נ"ט, ע"א: "עני מהפך בחררה ובא אחר ונטלה הימנו נקרא רשע"; רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות אישות, ט', י"ז: "העושה שליח לקדש לו אישה והלך וקידשה לעצמו הרי זו מקודשת לשליח, ואסור לעשות כן, וכל העושה דבר זה **וכיוצא בו בשאר דברי מקח וממכר** נקרא רשע". והכל במישור שבין אדם לחברו.

6 מצד שורת הדין והמוסר, על הלווה לפרוע את חובותיו בשמיטה. רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות שמיטה ויובל, ט', כ"ח: "כל המחזיר חוב שעברה עליו שביעית רוח חכמים נוחה הימנו". ועוד: "צריך המלווה לומר למחזיר משמיט אני וכבר נפטרת ממני, אמר לו אף על פי כן רצוני שתקבל, יקבל ממנו. החזיר לו חובו ולא אמר לו כן, **מסבב עמו** [=המלווה] **בדברים**, עד שיאמר לו שלי הם ובמתנה נתתם לך". משמע שאין עניין מוסרי למלווה לוותר על כספו, ומצוות השמטת כספים היא גזרת מלך לחנכנו כי "לי הכסף ולי הזהב", כשם שמצוות השמטת קרקע נועדה לאלפנו "כי לי הארץ".

הגדרות "בין אדם לחברו" ו"בין אדם למקום" אינן מובחנות בדיוקנות, ולענייננו, בקשר להערמה, יש לבדוק האם במצוות ובאיסורים יש פן מוסרי-טבעי לפי תפיסת בני אדם, ואולי עדיף לענייננו המינוח המבחיין בין מצוות שכליות למצוות שמעיות.

אין להעלות על הדעת כלל ועיקר הערמה בתחום שבין האזרח לבין המדינה⁷ (או החברה והקהילה), שם תקף הכלל "דינא דמלכותא דינא" וחובת ציות לתקנות הקהל. המישור שבו אנו עוסקים הוא אך ורק בין אדם למקום, בין מצוה למצוה, בין אנוש לקונו.

ג. ההערמה לגיטימית בהלכה

משפט הסיכום של ליבת דברינו: הלכתית – ההערמות מובנות ולגיטימיות לחלוטין בעולם ההלכה; כמדיניות – השימוש בהן מסויג, ומתאפשר בעיקר כתקנות ציבור בנסיבות שהזמן גרמן; מנקודת מבט חינוכית – מי שמפקפק בכשרותן של תקנות הערמה, מוזמן להסתופף

במורה נבוכים, חלק שלישי, פרק ל"ה, חילק הרמב"ם את המצוות ל"ד כללים, והוא כותב: "הכלל הרביעי כולל ... וכל המצוות אשר נמנו בספר זרעים, מלבד הכלאיים הערלה". ועוד: "וכבר נודע שהמצוות כולם ייחלקו לשני חלקים, עברות שבין אדם לחברו ועברות שבין אדם למקום. ואשר בין אדם לחברו מאלו הכללים אשר חלקנום וספרנום הם הכלל החמישי והשישי והשביעי וקצת השלישי, ושאר הכללים הם בין אדם למקום". לפי חלוקה זו, הכלל הרביעי שייך לתחום שבין אדם למקום. ושם, פרק ל"ט, הוא כותב: "כל המצוות אשר ספרנום בהלכות שמיטה ויובל, מהם לחמלה על בני אדם והרחבה לבני אדם כולם, כמו שאמר 'ואכלו אביוני עמך' ... ושתוסיף הארץ תבואתה ותתחזק בעמדה שמוטה. ומהם חנינה בעבדים ועניים, רצוני לומר השמטת כספים והשמטת עבדים". מדבריו ברור כי שמיטת כספים שייכת למצוות שבין אדם למקום, ומגמתה חינוך האדם והשלמתו במידות, למרות שהיא מתקיימת בין מלווה ללווה, בין אדם לחברו. כך בדיוק גם שחרור עבדים ביובל, שפשוט שחייב זה איננו כלפי העבד אלא כלפי שמיא.

ובכלל, הגדיר הרמב"ם שם, פרק ל"ה: "שכל מצווה ... ויהיה הכוונה בה ללמד מידה טובה או דעת או תיקון מעשים שהם מיוחדים לאדם עצמו וישראליו, הם יקראו אותה בין אדם למקום, ואף על פי שעל דרך האמת יבאו לעניינים שבין אדם לחברו".

ביחס לפרוזבול מצינו בגמרא, גיטין, ל"ז, ע"א, שתלמידי חכמים לא נמנעו מלנצל תקנה זו, ו"מסרי מילי להדדי", וחסכו לעצמם אפילו את כתיבת הפרוזבול, ונהגו בו ביתר קלות משאר בני אדם. ולשון הרמב"ם, משנה תורה, הלכות שמיטה ויובל, י"ב, כ"ז: "תלמידי חכמים שהלוו זה את זה ומסר דבריו לתלמידים ... אינו צריך לכתוב פרוזבול". הדברים קשים מאוד אם מדובר בחיוב שבין אדם לחברו.

אכן, בעניין ריבית והיתר עסקה לא מצאנו דינו ורגלינו בבית המדרש. לכאורה פשוט שאיסור "לא תהיה לו כנושה" הוא בין אדם לחברו. גם אם נתפתל ונאמר שמדובר בהסכמה שבין הלווה למלווה, ונצדיק מוסרית את לקיחת הריבית על פי המקובל בימינו לראות בהון שחורה הנמכרת ברווח, עדיין לא נתקרה דעתנו, משום שהנושה ריבית לא נמלט מפגיעה שבין אדם לחברו, והוא אינו נוטל את כספו (כבפרוזבול) אלא את ממונו של הזולת.

רק לאחרונה זוכתה אישיות ידועה מן התחום העסקי בישראל מעברה על חוקי המס; עורך דין מוצלח שכנע שיש פרצה בחוק. לדעתי, אין מניעה מוסרית-טבעית או מצפונית מלנצל "לקנות" אלה, אלא אם במידת חסידות עסקינן, הרבה מעבר לנדרש מכוח "לפנים משורת הדין".

בבית המדרש ולחוש את הריתמוס המשפטי של ההלכה, אשר מכילה מרכיבי התאמה כ"תורת חיים".

ד. פן הלכתי

המשנה בתמורה, ה', א', פותחת: "כיצד מערימין על הבכור? מבכרת שהיתה עוברת, אומר: מה שבמעיה של זו, אם זכר – עולה. ילדה זכר, יקרב עולה". בעל המבכירה מעוניין שלא ליתנו לכהן בתורת בכור, ולכן מקדים "להתפיסה" בקדושה אחרת (לקרבן), אשר יוכל לנצלה לצרכיו בעתיד. הרמב"ם, בפירושו למשנה, הגדיר: "תחבולת ההיתר תיקרא הערמה, ושאינו להיתר תקרא מרמה". אמנם בעל התוספות יום-טוב כתב במקום: "אף על פי שנמצא מרמה אצל בני יעקב, ותרגם אונקלוס: בחכמתא, וכמו כן תמצא 'להרגו בערמה' [=לשליה], אלא לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד". הוי אומר, לענייננו לא המינוח חשוב אלא העניין: תחבולת היתר.

החתם סופר דן באריכות בהערמת מכירת חמץ, ובהבחנה שנדונה בפוסקים (על פי שבת, קל"ט, ע"ב) בין הערמה באיסור תורה לבין הערמה באיסור דרבנן:⁸

שם הערמה מורה לשון היתר, כמו שכתב הרמב"ם, ואמנם אין כל המקומות והזמנים שווים לחז"ל בזה; יש שהתירו לחלוטין אפילו דאורייתא, ויש אסרו לגמרי אפילו בדרבנן... ומכל מקום, מה שאינו מפורש בש"ס, אין בידינו לאוסרו מגזרה.⁹

בהמשך מפתיע החתם סופר בטיעון כי לשון המשנה "כיצד מערימין על הבכור", וכן "כיצד מערימין על מעשר שני", משמעה "כאילו תקנתא דרבנן היא להערים". אף אם לא נרחיק לכת עד כדי "חובת הערמה", מכל מקום יש לדון, כדבריו, בשאלה "מאי טעמא נתנו חז"ל עצה להערים גם בזמן שבת המקדש קיים", וחיובי בכור ומעשר שני היו אז מן התורה.

שמענו אפוא כי לעתים הערמה היא בגדר "תקנתא דרבנן" ומעין עצת חכמים.

היבט מעין זה עולה בפשטות מעניין הפרוזבול, המכונה במשנה "תקנה" (גיטין, ד', ג'): "הלל התקין פרוזבול מפני תיקון העולם". ובמשנת שביעית (י', ג'): "זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, כשראה שנמנעו העם מלהלוות". הלל הזקן, סמל ההתחשבות בזולת, הוא שמתקן

8 אבחנה זו איננה עקרונית כמובן מבחינת השקפת ההלכה כלפי הערמות, אלא שהיא מרכיב פסיקתי מקובל בנושאים השנויים במחלוקת. אדרבה, אפשר לומר כי באיסורי דרבנן יש מקום דווקא שלא להערים, יותר מבאיסורי תורה, בבחינת "חביבין דברי סופרים יותר מיינה של תורה" ומסיבות נוספות, ואין כאן מקום להאריך.

9 חתם סופר, אורח חיים, סימן ס"ב.

פרוזבול, במסגרת "אחד מן הדברים שהתקין". ההקשר במשנה הוא שורת הקלות "מפני תיקון העולם", וכולן אופייניות לתקנות ציבור. הוי אומר, גם הערמה יכולה להיות תיקון כאשר השעה נצרכת לכך.

ה. שני אופני הערמה

כשנתבונן נבחין כי ההערמות המוכרות מאופיינות בשתי צורות עיקריות; האחת – **העברת בעלות**, כמו מכירת חמץ, היתר המכירה, מכירת מבכירה לנכרי (משנה, בכורות, א', א') או הקדשתה לגבוה, פדיון מעשר שני על ידי קרוב משפחה (לחסוך חומש), הפקרת [=ביעור] פרות שביעית, פרוזבול (העברת שטרי החוב לבית דין), אוצר בית דין (העברת המטעים לבית דין), שותפות נכרי לעניין שבת, הפקרת בהמות המושכרות לנכרי (שביעת בהמתו), היתר עסקה (שותפות עסקית בין מלווה ללווה), ועוד.

השנייה – **ניצול סעיפי הלכה** ללא היבט קנייני, כמו עירוב חצרות (תלי קולות הלכתיות תלויות על צורת הפתח), פעילות שבת על ידי אמירה-רמיזה לנכרי, חליבה בשבת (תלי קולות הלכתיות זורמות במכוני החליבה), הפעלות גרמא בשבת, הערמות שבתיות נוספות הנזכרות במסכת **שבת** (קל"ט, ע"ב), כדוגמת תלמיד חכם המנמנם במעבורת וכך שט לעבר השני של הנהר, ועוד.

דומה כי בתפיסה העממית חל היפוך יוצרות; החשיבה העממית סבורה כי ההערמות הקנייניות גרועות יותר, שהרי בנוסף ליסוד ההערמה שבדבר חסרה בהן גמירות דעת, ובכך צברו חולשה נוספת. להפתעתנו, תפיסת בית המדרש היא כי אדרבה, "**לאידך גיסא; דמה שהוא רוצה לברוח מן העברה הוי אומדנא דגמר ומקנה בלב שלם ... ואיסורא דחמץ כופהו שיהא מקנה באמת** כדי לברוח מן העברה ... ולכך במכירה להיתר שביעית אין לומר דהוי אומדנא שאין כוונתו לקנין גמור, דאיסור עברת שביעית משווה לה כפירש בהדיא" (הר צבי, אורח חיים, חלק ב', סימן מ"ד).

וכך סבור גם הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל בהקדמה לספרו **שבת הארץ**, י"ג: "ודאי צריך לומר דבמקום שעושה קניין לשם עסק, ודאי עיקר כוונתו הוא קיום העסק, ואם אינו בטוח אין דעתו סומכת כלל... אבל במקום שכל עיקר הקניין הוא להפקיע האיסור, וקניין כזה גמר המקנה להקנות והקונה לקנות – שפיר סמכא דעתיה".

הרב שלמה זלמן אוירבך זצ"ל הקדיש בספרו **מעדני ארץ** שלושה פרקים (י"ח-כ') כדי להוכיח כי העברת בעלות לצרכים הלכתיים תקפה גם ללא רישום בספרי אחוזה (ואין צורך בחוק הכנסת שפטר מכירת קרקע ערב שביעית מרישום בטאבו): "אף על פי שהמוכר אינו מכוון למכירה גמורה בלב שלם, ואין דעתו אלא להערמה בלבד, מכל מקום לא אזלינן כלל

בתר מחשבתו ודעתו הפגומה, כיוון דברים שבלב לא היו דברים, אלא מתחשבים רק עם המעשה שהוא עושה, וכמו שכתב הנודע ביהודה (קמא, אורח חיים, י"ח) לעניין מכירת חמץ" (מעדני ארץ, סימן א', אות כ', ד"ה "גם").

כיום מקובל לטעון בראש כל פולמוס כי "החילוניים אינם מתכוונים כלל למכור", או "המון העם חסר סמיכות דעת ומכירת הקרקעות בשמיטה היא חוכא ואטלולא". הטוענים כך שוכחים כי תמיד – עוד לפני דורות החילון – השתתף במכירה צד שלא התכוון כל כך ברצינות, הלא הוא הנוכרי הקונה. כך המשיך שם הרב אירבך: "[אף על פי] שאין העכו"ם מכוון לזכות כלל, וודאי נראה בעיני העכו"ם חוכא ואטלולא, אבל מכל מקום אין לחוש לזה, ואנו אין לנו אלא דין התורה בלבד. וכיוון שהמוכר והלוקח חתמו שניהם על השטר, אין הולכים כלל אחר מחשבתם".

סוף דבר, הפן ההלכתי "מכוסה" לחלוטין, ולהערמה יתדות עמוקות במערכת ההלכתית המסורה מדור לדור, ובוודאי בהערמות קנייניות, שבהן הפורמליות שולטת, ואין כאן המקום להאריך בסוגיית "דברים שבלב" ו"בלב כל אדם".

ו. מדיניות תורנית

מכאן למדיניות התורנית. ברור שיש מושג כזה, גם אם איננו מכונה כך בפי הקדמונים. בקשר להערמות הזכרנו כבר כי יש מן הפוסקים שהבחינו בין איסורי דאורייתא לאיסורי דרבנן. חילוק כזה מקובל בכללי הפסיקה בעניינים רבים השנויים במחלוקת או השרויים בספק, בשל הדיורג ההיררכי מבחינת חומרת המעשה. אפשר לומר שיש בחילוק זה גם עומק השקפתי; אבחנה בין איסור מהותי שאולי יש טעם לפגם בעקיפתו, לבין סייגי דרבנן, שהרי "הם אמרו והם אמרו", ו"הפה שאסר הוא הפה שהתיר". לעומת זאת, כבר ציינו לעיל (בהערה 8) כי אדרבה, יש פנים לקבל דברי חכמים ללא התחכמויות, שהרי "חביבין דברי סופרים יותר מיינה של תורה", ו"מצווה לשמוע בקול חכמים ככל אשר יורוך" נפגמת בדרכי ההערמה.

כבר צוין כי רבו הערמות גם בדאורייתא, ולהלן דברי הראי"ה קוק זצ"ל בהקדמתו לשבת הארץ, י"ג: "בהערמה מצינו לפעמים שהתירו גם במילי דאורייתא, ולפעמים החמירו בה אפילו במילי דרבנן. ונראה שאין כל כך ללמוד בזה דבר מדבר, וראוי לדון כל דבר בפני עצמו לפי גודל הצורך, ובירושלמי (ביצה, ג', ד') אמרו שכדי לחוס על נכסיהם של ישראל מותר להערים".

הזכרנו שמצינו לשון "תקנה" בעניין הערמות, ולדידי אלה הן תקנות ציבור הנקבעות לכתחילה ועל דרך החיוב. גם אם הן מלוות בתקווה כי לא נודקק להן ברבות הימים, הן

תקפות כתקנות שהזמן גרמן ושהציבור זקוק להן. מנקודת מבט זו יש לראות בהן מדיניות הלכתית והיבט של מחשבת ההלכה, המשיקה למה שקרוי כיום דעת תורה.

מכירת חמץ, היתר המכירה, היתר עסקה, אוצר בית דין, חוט העירוב, הסדרי חליבה בשבת, מנגנוני גרמא של מכון "צומת" – כל אלה נוסדו על ברכי תקנות ציבור. המניע היה, והנו, "תורת חיים", ויש להשקיף עליהם מנקודת מבט מערכתית – ולא כפתרון לבעייתו הפרטית של פלוני היחיד. אמנם יש יוצאים מן הכלל, אך במאמר זה ברצוני לפלס מבט כוללני, ולא להיגרר לצדי דרכים.

הוא אומר: לתקנת הציבור, לפי הנסיבות המשתנות, יש מקום להסדרי הלכה לגיטימיים, המאפשרים את זרימת החיים על פי סעיפים הלכתיים עוקפים המצויים בשולחן ערוך, וממילא גם רצויים.

ז. פן חינוכי

מכאן קצרה הדרך להיבט החינוכי המטרידנו בסוגיה זו. שומה עלינו לנווט את חינוכנו ואת השקפותינו בהתאם לתורה, לעולם ההלכה, ולא להפך. לפיכך, אם כנים אנו בדברינו עד כה, אזי מי שהערמה הלכתית נחזית בעיניו כהערמה בלא מרכאות – יפשפש בהשקפתו התורנית. לא הפנמנו מספיק את היקפו של המושג תורת חיים, ואנו מדשדשים בציווי תורתנו כאמירות קדמוניות, ארכאיות משהו. איננו חשים כי אכן "נתתי לפניך את החיים", ובתור שכאלה הם לעתים מסובכים קמעה, ודורשים דרכי פתלתול ועקלתון.

ועוד, קיימת נטייה טבעית להשוות את הלכות התורה לחוקי בשר ודם, ולהקיש מן הפונדקית אל הכוהנת. למרות אי-בקיאותי בפילוסופיה של המשפט האנושי, דומה כי רב המבדיל בינו לבין התורה האלוהית בנקודה שבה אנו דנים. במשפט העמים שולט הכלל "יקוב הדין את ההר", ואם מתגלות פרצות בחוק – ממהרים לסתמן, שהרי פרצות הן. בתורתנו – בהגדרה, לא ייתכן כלל כי יש חלילה פרצה בתורה, ומי שסבור כך – עיקרי אמונתו פגומים. קורא הדורות הכינה גם חקרה, ופרצות הלכתיות אלה, על כרחנו הן מכוונות להלך בהן בעת הצורך כדרך ראויה ולעתים "אחורית". עיון במתודה זו משיק במקצת לדיון בבריחה האופנתית כיום מעולם ההלכה המתמטי, הדווקני, אל עולם המחשבה והאמונה, ששם נמצאות במרכז תחושה והתחברות, במקום הבנה וצייתנות.

ולענייננו, במשפט מסכם: עלינו לחנך את עצמנו, ואת שומעי לקחנו, כי זו גדולתו של נותן התורה, אשר "שתל" בהלכותיה פתחים למצבי חירום, לשעת הדחק, לתקנת הציבור, לשנות דור ודור.

לקריאה נוספת:

- הרב ישראל רוזן, "הערמות הלכתיות כתקנות ציבור", **תחומין**, כ"א (מכון צומת תשס"א), עמ' 209-222
- משה זילברג, "הערמה על החוק", **כך דרכו של תלמוד**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 26-44
- שמואל שילה, "ההערמה בתלמוד", **שנתון המשפט העברי**, ח' (תשמ"א), עמ' 309-335
- הרב יואל בן-נון, "בקשת האמת מול פורמליזם הלכתי – הערה על הפילוסופיה המוסרית של ההלכה ועל קידוש השם", ע' ברהולץ (עורך), **דרך ארץ דת ומדינה**, אסופת מאמרים והרצאות בנושא יהדות, שלטון וערכים דמוקרטיים, ירושלים תשס"ב (בהוצאת משרד החינוך, בית מורשה ויסודות), עמ' 195-214